

ՆՈՐ ԵՎ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆ

*ԳԵՎՈՐԳ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ
Գորիսի Պետ. Դամալսարան*

ՀԱՅ ԱԶԳԱՔՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՇԱՐԺՆԹԱՅԸ ՇԱՄԱԽԻ ՔԱՂԱՔՈՒՄ (XIX դ.)

Շամախի քաղաքը տարածված է Կովկասյան լեռնապարի հարավարևելյան ճյուղերի ստորոտին, փոքրիկ լուրաշարի վրա՝ փռված Սբ. Սահակ (Փիրսահաթ) և Ջազալավա գետակների միախառնման տեղում: Քաղաքին ամենամոտ սարերն են դեպի հյուսիս-արևմուտք ձգվող Ղզղարասին և Փեղրաքունը¹. «Խոր ծորեր են Շամախու արևելեան և արևմտեան կողմերն: Արևմտեան ծորով հոսում է Մեյսարու վտակն և արևելեան ծորով մի փոքրիկ առու: Երկու ջրերս միանում են պարսից թաղի ստորոտում և խառնում Փիր-Սահաթ գետակին: Քաղաքիս վերնամասն հարթ է, միջնամասն՝ լանջ, ստորին մասն՝ հովտահարթ»²: Շամախին իր աշխարհագրական դիրքով գտնվել է հին աշխարհի առևտրական մեծ ճանապարհների վրա: Այս կարևոր գործոնից բացի նրա բնաշխարհագրական պայմաններն ինքնին թելադրել են քաղաքական ու մշակութային աչքի ընկնող վայր դառնալու անհրաժեշտությունը: Այս հատկանիշներով Շամախին ունեցել է երկրամասի հարմարավետ վայրի դերը, որի շուրջը հիմնականում խմբավորվել են հայկական գյուղերը:

Շամախիում վաղնջական ժամանակներից սկսած՝ կենտրոնացած էր նահանգի հայության մի զգալի մասը, և միջնադարում ու հետագայում ևս այն համարվել է շիրվանահայության կրթական, մշակութային, քաղաքական կյանքի և վաճառականության հիմնական կենտրոնը, առավել ևս՝ հայության շրջանակներում այն դիտվել է իբրև հայկական

¹ «Մշակ», Թիֆլիս, 1872, հուլիսի 20, N 28:

² Բարխուդարեանց Մ., Աղուանից երկիր եւ դրացիք (Միջին Ղաղստան), Թիֆլիս, 1893, էջ 156:

քաղաք³: Այսպես օրինակ՝ 1828 թ. երբ Ռուսաստանը ստեղծում էր Հայկական մարզը, Լազարյաններն իրենց առաջադրած ծրագրով, հայկական թագավորության սահմաններում ընդգրկել էին նաև պատմական Հայաստանից դուրս գտնվող Շամախին և Շաքին: «Շատ մարզեր, - ասված է ծրագրում, - ինչպես հին Նախիջևանի, Երևանի, Ղարաբաղի, Շաքու և Շամախու մարզերը՝ էջմիածնի նախագահ վանքով կազմում են Հայաստանի վաղեմի թագավորության ընդհանուր կորիզը և գլխավոր հիմքը»⁴:

Տեղաբնիկ հայերից զատ, պատմական ճակատագրի բերումով, Շամախիում բնակություն էր հաստատել նաև հեռավոր Էգեյան ծովի մերձափնյա շրջանից՝ Ջմյուռնիայից գաղթած հայության մի հատված: «Մադրասեցի» (Ավետիս Կողաբաշյան) ծածկանունով հեղինակը գրում է, որ Շամախու շրջակայքում թափառական կյանքով ապրելիս են եղել Ջանուռյան, Թավաքալյան⁵ և Օսմանյան ազգանվամբ «հայրենագուրկ հայ» ընտանիքները, որոնք, ըստ ավանդության, գաղթել էին Ջմյուռնիայից⁶: Հայտնի է, որ Էգեյանի ծովամերձ շրջանների (Ջմյուռնիա, Մանի

³ Շամախին ծննդավայր է հայ մեծանուն մի շարք մտավորականների: Այդտեղ են ծնվել երեք քույրերի զավակներ Ալ. Շիրվանզադեն, Կոստան Ջարյանը և Հովհ. Արեյանը: Շամախիում են ծնվել նաև գրող, գրականագետ և թարգմանիչ Սեդրակ Թառայանը, պարուհի, դերասանուհի, գրող և գրականագետ Սոֆիա Փիրբուղայանը (Արմեն Օհանյան, 1887-1976 (Բախչինեան Ա., Մատթեոսեան Վ., Շամախեցի պարուհին (Արմեն Օհանեանի կեանքն ու գործը), Ե., 2007, էջ 9), գեղեցկատես հայ դերասանուհի Եվգինե Աեբարը (հասարակական-քաղաքական գործիչ Պողոս Մակինցյանի կինը), որը 1927 թ. Փարիզում հաղթող է ճանաչվել աշխարհի տարբեր երկրների (ԱՄՆ, Գերմանիա, Անգլիա, Իտալիա, Հունաստան, Թուրքիա) միջև գեղեցկուհի կինոդերասանուհու համար կայացած մրցույթում (Եվգինե Աեբար, Հարազատ անուններ, Ե., 1970, էջ 94-95) և շատ այլ նշանավոր գործիչներ:

⁴ Դիլոյան Վ., Արևելյան Հայաստանը XIX դարի առաջին երեսնամյակին և հայ-ռուսական հարաբերությունները, Ե., 1989, էջ 308:

⁵ Ենթադրում ենք, որ Թավաքալյան տոհմի մի ճյուղը հաստատվել է Դերբենդում, և այդտեղի շառավիղներից է եղել հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ Բագրատ վրդ. Թավաքալյանը (1850, Դերբենդ-1902, Բաքու):

⁶ Մադրասեցի, Ովքե՞ր են մադրասեցիները, «Նոր-դար», Թիֆլիս, 1903, փետրվար 17, N 37:

սա, Այդըն, Նազիլի և այլն)⁷ հայ գաղթավայրերի կազմավորման մասին փաստական վկայությունները չեն անցնում XVI դ. առաջ⁸: Ձմյուռնիայի հայկական գերեզմանատան ցայժմ հայտնի ամենահին տապանագիրը թվագրված է 1551 թ.⁹: Շամախիում և նրա շրջակայքում զմյուռնիահայերի հաստատվելը, ամենայն հավանականությամբ, կապվում է հարկադրաբար գաղթելու իրողության հետ, որի պատճառ կարող էին համարվել Ձմյուռնիայում մեկը մյուսին հետևող տարերային աղետները (1632 թ. հրդեհը, 1681 թ. սովը և երաշտը, 1688 թ. կործանիչ երկրաշարժը և այլն)¹⁰: Կարելի է ենթադրել, որ Ձմյուռնիայից հայերի մի հատվածի դուրս գալու հավանական պատճառը 1812 թ. բռնկված ժամտախտն էր, որին զոհ գնացին տասնյակ հազարավոր մարդիկ, իսկ շատերն էլ հեռացան քաղաքից: Դ. Քոսյանը վկայում է. «...սակայն մաղձայոյզն եւ ուրիշ հիւանդութիւններ երբեմն երբեմն հոգսերու մէջ կը ձգեն զմիւռնացիւն եւ գիւղերը կամ այլուր փախչելու կը ստիպեն բնակիչները»¹¹: Այսպիսով, տարբեր տարիներին, աղետներից խուսափելով՝ զմյուռնիահայերը հեռացել են կից հայաբնակ շրջաններ և կամ ավելի հեռու վայրեր¹²:

Շամախիում հաստատված զմյուռնիահայերի թվում, առևտրականներից բացի, եղել են նաև արհեստավորներ, որոնք իրենց մասնակցությունն են բերել քաղաքի կառուցապատման աշխատանքներին: XIX դ. վերջերին Շամախի այցելած Գ. Քաջբերունին, գրում է, որ քաղաքի մոտ, գետի վրայով ձգվող միաթռիչք և սրբատաշ կամարով կամուրջի հյուսիսային ծայրի արևելյան ճակատի վրա արձանագրված է եղել.

⁷ XVII դ. առաջին քառորդին Ձմյուռնիա և շրջակայք գաղթած բազմությունների մեջ մեծամասնություն են կազմել Սեդրու, Կապանի, Սիսիանի և Արարատյան դաշտի հայերը (Քոսեան Դ., Դայք ի միւռնիա եւ ի շրջակայս, հ. Բ, Վիեննա, 1899, էջ 25, 69-70 և հտ.):

⁸ Խառատյան Ա., Դայ գաղթականությունը Էգեյանի մերձափնյա շրջանում (XIV-XVIII դդ.), ՊԲՀ, 1988, N 4, էջ 31:

⁹ Քոսեան Զ., Դայք ի միւռնիա եւ ի շրջակայս, հ. Ա, Վիեննա, 1899, էջ 82:

¹⁰ Խառատյան Ա., Դայ գաղթականությունը Էգեյանի մերձափնյա շրջանում (XIV-XVIII դդ.), էջ 39:

¹¹ Քոսեան Զ., Դայք ի միւռնիա եւ ի շրջակայս, հ. Ա, էջ 24:

¹² Դայ գաղթաշխարհի պատմություն (միջնադարից մինչև 1920 թ.), հ. Բ, Ե., 2003, էջ 182-183:

«Վարպետ Յակոբ Օսմանցի 1828»¹³: Քաջբերունու մեկ այլ վկայությամբ, քաղաքի կենտրոնական փողոցի վրա, հայ բնակիչներից մեկը բացել էր դեղատուն, որը կրում էր նրա ազգանունը՝ Օսմանցով¹⁴:

Շամախի քաղաքը XIX դ. առաջին կեսին համարվում էր Արևելյան Այսրկովկասի զարգացած և աչքի ընկնող առևտրական կենտրոնը և ուներ մոտ 4000 հայ ազգաբնակչություն¹⁵: Թիֆլիսից հետո, Կովկասում համարվելով երկրորդ քաղաքը, Շամախին ապրում էր բավական աշխույժ տնտեսական ու մշակութային կյանքով: Քաղաքը, ունենալով լեռնային հատուկ բնակլիմայական պայմաններ, զարգացել է յուրատեսակ քաղաքաշինական մշակությով: Ցավոք, ժամանակի ընթացքում և հատկապես XVIII դ. վերջին, տեղի ունեցած ասպատակությունների և քաղաքը տեղից տեղ փոխադրելու հետևանքով, արդեն ավերվել էր շինությունների մեծ մասը: Ալ. Շիրվանզադեն իր հուշերում զմայլանքով է նկարագրել ծննդավայրի բնությունը. «Անդրկովկասի մի անկիւնում կայ մի քաղաք, անունը Շամախի կամ Շիրվան: Ահ, հրաշալի է այդ քաղաքի բնութիւնը: Այնտեղ երկինքը կապոյտ է, ինչպես փիրուզա, երկիրը բոյսերով, ծաղիկներով փարթամ, ինչպես մի սքանչելի պարտէզ: Այնտեղ ձմեռը եղանակը մեղմ է, դուրեկան, ոչ քամի, ոչ փոթորիկ: Իսկ գարնանը և ամառը բարձրագագաթ ծառերի վրայ գիշեր-ցերեկ երգում են անթիւ սոխակներ: Եւ ինչ համեղ մրգեր կան այնտեղ, եթէ գիտենաք, ինչ հոտաւետ պտուղներ»¹⁶:

Հնագույն ժամանակներից հայաշատ այս քաղաքում, 1832 թ. տվյալներով, ծխերի թիվը հասնում էր 2233-ի, որից արական բնակիչների թիվը կազմում էր 5566¹⁷: Նույն թվականի տվյալներով, քաղաքում հայապատկան տների թիվը հասնում էր 279-ի¹⁸: Սարգիս արք. Ջալալ-

¹³ Քաջբերունի, Բազմամիլիոն ժառանգութիւն, ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 439, թ. 3 (այսուհետև՝ Քաջբերունի, Բազմամիլիոն ժառանգութիւն):

¹⁴ Նույն տեղում:

¹⁵ Ջալալեանց Ս., Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ, Տփլիս, 1858, էջ 400:

¹⁶ Շիրվանզադէ Ալ., Իմ կեանքից, «Հասկեր», N 11, Թիֆլիս, 1910, էջ 320-321:

¹⁷ Обзорение российских владений на Кавказе в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях (Ширванская провинция), ч. III, СПб, 1836, с. 155.

¹⁸ Նույն տեղում:

յանցի հաղորդած տվյալների համաձայն՝ Շամախիում հայերին պատկանող տների թիվը 1848 թ. արդեն հասնում էր 600-ի¹⁹:

1851 թ. տվյալներով, Շամախի քաղաքն ուներ 5512 տուն և 20.386 (11.307 ար., 9079 իգ.) ազգաբնակչություն, որից հայերի թիվը 6238 (3287 ար., 2951 իգ.) էր²⁰: Աղյուսակի տեսքով, ըստ ազգային կազմի և դավանանքի այսպիսին էր քաղաքի պատկերը²¹.

ԱՂՅՈՒՍԱԿ N 1

N	ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԱԶՄԻ ԸՍՏ ԴԱՎԱՆԱՆՔԻ	ԱՐ.	ԻԳ.	ՄԻԱՍԻՆ
1	Մահմեդական	6256	5492	11 748
2	Հայ	3287	2951	6238
3	Լյութերական ²²	11	13	24
4	Ուղղափառ	1276	309	1585
5	Սոյոկան	276	212	488
6	Հնաժողովական	3		3
7	Սկոպց (նեոքրիստ)	96	38	134
8	Վրացի	67	43	110
9	Կաթոլիկ	25	15	40
10	Հրեա	10	6	16
	ԸՆԴԱՄԵՆԸ	11.307	9079	20 386

¹⁹ Զալալեանց Ա., Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ, էջ 400:

²⁰ Черпановъ П., Шемаха, Кавказский календарь на 1852 г., Тифлисъ, 1851, с. 429.

²¹ Նույն տեղում:

²² Շամախի քաղաքի հայության մեջ լուսավորչականներից բացի եղել են նաև բողոքական կամ ավետարանական եկեղեցու հետևորդներ: Ավետարանական քարոզչությունը Շամախի ներթափանցեց 1828 թ. սկսած՝ Շվեյցարիայի Բազել քաղաքից եկած քարոզիչներ Ֆ. Զարեմբայի, Ավգուստ Դիտրիխի և Սիրզա Ֆարուխի (Հարություն Գալստյան) միջոցով (Քասունի Ե., Լուսաշաւիղ, Պատմություն Հայ Աւետարանական շարժման (1846-1966), Պէյրոս, 1947, էջ 230): Շամախիում ավետարանականների առաջնորդն էր Սարգիս Համբարձումյանը, որի անվան հետ է կապված Շամախիում նրանց հետագա գործունեության բեղուն ժամանակաշրջանը: Ավետարանական քարոզչությունը, որն ինքնին եկեղեցական-բարեկարգչական բնույթ ուներ և համապատասխան նպատակ էր հետապնդում, այնքան ընդլայնվեց նահանգում, որ դարի 40-60-ական թթ. Շամախին և Բաքուն դարձան արևելահայ ավետարանականության կենտրոններից: Եկեղեցին կոչվում էր յուրերական (Ղուկասեանց Հ., Բողոքականություն Կովկասու Հայոց մէջ, Թիֆլիս, 1886, տես նաև Զամինեան Ա., Հայոց եկեղեցու պատմություն, Բ մաս, Նոր Նախիջևան, 1909, էջ 217: Տես նաև Ղազարյան Ա., Ռընե Ներսես Լևոնյան, Հայաստանյայց Ավետարանական եկեղեցի (Հայաստան-Կովկաս), Ե., 1999, էջ 95-113:

Աղյուսակից հետևում է, որ ռուս վիճակագիրները մարդահամարն անցկացրել են կրոնական պատկանելության սկզբունքով՝ քրիստոնյանների և մահմեդականների միջև: Այսրկովկասում կրոնական պատկանելությունը հաճախ վճռորոշ էր էթնիկ դիմագիծը բնութագրելու համար: Ուստի, մարդահամարի նյութերում «մահմեդական» անվանման մեջ կովկասյան թաթարներից բացի, ներառվում էին նաև իրանցիները, լեզգիները, թալիշները, թաթերը և այլն: Իսկ «յուրթերական» անվանման մեջ նկատի էին առնվում այն հայերին, որոնք հարում էին կրոնական այդ ուղղությանը: Ընդհանուր առմամբ, լուսավորչական և յուրթերական հայերի թիվը կազմում էր 6262: Ղ. Ալիշանի տեղեկացմամբ, 1850-ական թթ. սկզբներին քաղաքն ունեցել է 18.000 (պաշտոնական աղբյուրներով՝ 19.558)²³ խառն ազգաբնակչություն և 1000 ծուխ հայ. «Բն. 18.000, յորս 1000 երդ Յայ...»²⁴: Չետագա ժամանակահատվածում հայ ազգաբնակչության թիվը նվազել է: 1855 թ. դրությամբ, 3113 տնից, հայերն ունեցել են 469, ռուսները՝ 164, շիա մահմեդականները՝ 1320 և սունի մահմեդականները՝ 1130 տուն²⁵: 1861 թ. տվյալներով՝ քաղաքն արդեն ուներ հայապատկան 876 տուն²⁶: 1863 թ. ընտանեկան ցուցակագրության տվյալներով՝ քաղաքն, ընդհանուր առմամբ, ուներ 4972 տուն, իսկ ազգաբնակչության ընդհանուր թիվը 25.087 (13.999 ար., 11.088 իգ.) էր²⁷: 1865 թ. դրությամբ քաղաքն արդեն ուներ քարաշեն՝ 5192, փայտաշեն՝ 19 տուն և 29.027 ազգաբնակ-

²³ Կորկոտյան Զ., Երևան քաղաքի ժողովրդագրությունը: Հարյուրամյա աճման պատկերը (1830-1930)՝ համադրված Անդրկովկասի մեծ քաղաքների հետ, Ե., 1931, էջ 37:

²⁴ Ալիշան Ղ., Տեղագիր Հայոց Մեծաց, Վենետիկ, 1855, էջ 93:

²⁵ Кавказский календарь на 1856 г., Тифлиси, 1855, с. 272.

²⁶ Սմբատեանց Ս., Նկարագիր Աուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի եւ միւս վանօրէից եւ ուխտատեղեաց եւս եւ քաղաքացն եւ գիւղօրէից որք ի Շամախույ թեմի, Տիֆլիս, 1896, էջ 138:

²⁷ Списки населенных мест Российской империи по Кавказскому краю, LXV, Бакинская губерния. Список населенных мест по сведениям 1859 по 1864 годъ. Составленъ глав. редакторомъ комитета Н. Зейдлицемъ, Тифлиси, 1870, с. 100.

չութիւն²⁸: Այդ շրջանում քաղաքն ունեցել է 47 փողոց, 3 հրապարակ և 7 կամուրջ²⁹:

Նկատենք, որ Շամախի քաղաքի ազգաբնակչության բնական աճի վրա խիստ բացասական ազդեցություն էին թողնում հաճախակի կրկնվող ավերիչ երկրաշարժերը: Քաղաքը, գտնվելով ակտիվ սեյսմիկ շրջանում, բազմիցս վնասվել էր (1668, 1669³⁰, 1806, 1828³¹, 1847, 1848, 1849 թթ.) երկրաշարժերից³²: Այսպես, 1859 թ. մայիսի 31-ին, Շամախիում, տեղի ունեցած աղետալի երկրաշարժի հետևանքով, փլատակների տակ մնաց 400 մարդ, որոնց մեջ նաև հայեր³³: Միայն 1859 թ. մայիսին տեղի ունեցած կործանարար երկրաշարժերի վերաբերյալ էջմիածնի սինոդին թեմի կոնսիստորիայի հունիսի 3-ի ժանուցման մեջ ասված է. «Ի կոնսիստորիիս յայսմիկ լուան զգեկուցումն յ30-րդ աւուր անցելոյ մայիսի ի 6-րդ ժամու յետ կիսաւուր ի Շամախի քաղաքի եղև երկիցս շարժումն մեծ, յորմէ ամենայն շինութիւնք քաղաքին գրեթէ քայքայեալ և յերկիր տապալեալ կործանեցան, որպիսին և կրկնեցաւ յ31-րդն նոյն ամսոյ յ8-րդ ժամու առաւօտուն այնպիսի սաստկութեամբ և ահարկու ուժգնութեամբ, մինչև չմնաց ի Շամախի և ոչ մի բնակութիւն առանց զգալի վնասաւորութեան...»³⁴: Նահանգային վարչութիւնը Բաքու տեղափոխվելու հետ մեկտեղ շամախեցիներից շատերը տեղաշարժվեցին այլ վայրեր, իսկ հիմնական հատվածը դարձյալ մնաց հարազատ օջախներում. «Եիշտ է, շատերը հեռացան քանդված քաղաքից, բայց համեմատած մնացողների հետ՝ այդ հեռացողները մի

²⁸ Свод статистических сведений о Кавказе, издаваемый Кавказским отделом императорского русского географического общества, т. I, Тифлисъ, 1869, отд. II, с. 62, 67.

²⁹ Кавказский календарь на 1856 г., с. 273.

³⁰ 1669 թ. հունվարին տեղի ունեցած ավերիչ երկրաշարժի հետևանքով, փլատակների տակ էին մնացել շուրջ 8000 մարդ (Описание города Шемаха. Составилъ С. Зелунский, Тифлисъ, 1896, с. 7):

³¹ 1828 թ. հուլիսի 9-ին և 28-ին տեղի ունեցած երկրաշարժերի հետևանքով փլվել էր 247 տուն և 30 խանութ (Բարխուտարեանց Ս., Աղուանից երկիր եւ դրացիք, էջ 158):

³² Շամախու աղետը, Բազու, 1902, էջ 11:

³³ Նույն տեղում, էջ 12:

³⁴ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 3844, թ. 1:

աննշան փոքրամասնություն էին կազմում»³⁵։ Աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունների համաձայն՝ մինչև 1860 թ. քաղաքն ունեցել է 1200 տուն հայ բնակչություն³⁶։ 1869 թ. օգոստոսի 21-ի երկրաշարժի հետևանքով փլվում է 5000 տուն³⁷։ Երկրաշարժից երեք տարի անց՝ 1872 թ. հունվարի 16-ին, տեղի ունեցավ ավելի մեծ ուժգնության երկրաշարժ, որի պատճառով զոհվեցին 118 հոգի, վիրավորների թիվը հասնում էր 44-ի³⁸։ Ձոհվածների թվում հայ լուսավորչականները կազմում էին 30 հոգի³⁹։ Երկրաշարժի մասին էջմիածնի սինոդին թեմի կոնսիստորիայի հունվարի 21-ի ծանուցման մեջ ասված է. «Ի բնակչաց քաղաքիս ըստ այժմեայ լրոյ յանկարծամահ եղեն ընդ փլատակօք աւերակաց անձինք իբրև երկերիւր և բազումք վնասաւորեալ և գրեթէ կիսամահ հազիւհազ կարացին զերծանել ի տարածամ մահուանէ, ընդ յանկարծամահ մեռելասն գտանին հայք լուսաւորչականք մինչ ց30»⁴⁰։ Ալ. Շիրվանզադեի հուշագրության մեջ կարդում ենք. «Վերջին զարհուրելի երկրաշարժից այնտեղ քար քարի վրա չէր մնացել, բայց դարձյալ գեղեցիկ էր նա արտաքուստ, ինչպես գեղեցիկ է գեղեցկուհին նույնիսկ ցնցոտիների մեջ։ Նրա փլատակներն անթիվ բարդիների, կաղամախների ու թթենիների միջից նայում էին որպես միջնադարյան շքեղ դղյակներ։ Նրա խորտակված եկեղեցիների ու մզկիթների կանգուն պատերը մնանվում էին հոյակապ աշտարակների, ուր, կարծես, գերված էին առասպելական գեղեցկուհիներ իրանց ողբերգական ճակատագրով»⁴¹։ Երկրաշարժի պատճառով կրկին սկսեց նվազել քաղաքի ազգաբնակչության թիվը։ Տնտեսական անկման ու ավերումների հետևանքով հազարավոր անգործ մնացած արհեստավորներ և տուրքերից խեղճացած գյուղացիներ թողնում են հայրենի եզերքը և գաղթում Բաքու, ուր շուտով գոյանում է շամախահայերի մի ամբողջ թաղամաս։ Սկսված արտագաղթի հետևանքով հայ ազգաբնակչության թիվը աս-

³⁵ Շամախու աղետը (ժողովածու), էջ 12։

³⁶ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1921, թ. 70։ Տե՛ս նաև «Մշակ», Թիֆլիս, 1902, մարտի 21, N 62։

³⁷ «Արարատ», սեպտեմբեր, 1869, էջ 104։

³⁸ Описание города Шемаха, с. 9.

³⁹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 6041, թ. 1։

⁴⁰ Նույն տեղում։

⁴¹ Շիրվանզադե, Կյանքի բովից, Եժ, հ. 8, Ե., 1961, էջ 9։

տիճանաբար սկսում է նվազել: Այս պայմաններում Շամախիում արագորեն ընկնում է արհեստների ու առևտրի կշիռը, բազմաթիվ վաճառականներ սնանկանում են, արհեստավորները մնում են անգործ, աստիճանաբար փակվում են գործարանները, որի հետևանքով Շամախին կորցնում է երբեմնի փառքը և նյութական բարեկեցությունը: Շամախի քաղաքի տնտեսական անկումը հետևյալ կերպ է նկարագրել «Նոր-դարը». «Պատմական Շիրվանը, որ մի ժամանակ իւր առատ արդիւնաբերութեամբ Անդրկովկասի մէջ գրեթէ առաջին տեղն էր բռնում, այսօր շատ կոյր բախտի զօրութեամբ, երկրաշարժի շնորհիւ, մի տխուր և յոյժ ցաւալի տեսարան է ներկայացնում: Այլևս չկան այն հոյակապ շինութիւնները, որոնց նայելիս մարդ զմայլւում էր: Չկան նոյնպէս այն մետաքսի գործարանները, որոնց իւրաքանչիւրի մեջ գտնուողների թիւը հասնում էր առնուազն 300-400-ի»⁴²:

Այսպիսով, XIX դ. երկրորդ կեսերից սկսած՝ Բաքու քաղաքի արագ զարգացումն իր խիստ բացասական ներգործությունն ունեցավ Շամախի քաղաքի հետագա առաջընթացի վրա, որն արդեն դարի 70-ական թթ. սկզբներից սկսել էր տնտեսական և բարոյական անկում ապրել: Այդուհանդերձ, Բաքվի հետ անհավասար մրցակցության պայմաններում Շամախին փորձում էր պահպանել իր հնամենի շուքն ու փայլը՝ երկրամասի հայության համար նախկինի պես մնալով որպես հոգևոր-եկեղեցական և մշակութային կենտրոն: «Մշակում» տպագրված մի թղթակցությունից հայտնի է դառնում, որ Շամախին, 1872 թ. դրությամբ, ունեցել է 24.000 խառն ազգաբնակչություն: Դրա մեծագույն մասը՝ $\frac{5}{7}$ -ը, կազմել են սուլունի և շիա աղանդին հարող թաթարները, իսկ $\frac{1}{7}$ մասը՝ հայերը, մուսուլմանները կազմել են 500 տուն⁴³: 1873 թ. ընտանեկան ցուցակների տվյալներով արդեն, քաղաքի հայ ազգաբնակչության թիվը կազմում էր 5177 (2940 ար., 2237 իգ.)⁴⁴, իսկ 1886 թ. տվյալներով, քաղաքի ազգաբնակչության թիվը կազմում էր 22.139

⁴² «Նոր-դար», Թիֆլիս, 1891, նոյեմբերի 2, N 159:

⁴³ «Մշակ», Թիֆլիս, 1872, հուլիսի 20, N 28:

⁴⁴ Список населенныхъ местъ по сведениямъ 1873 г., Бакинская губерния. Составлень глав. редакторомъ комитета Н. Зеѣдликомъ, Тифлисъ, 1879, (б. с.).

(13.286 ար., 8853 իգ.)⁴⁵, որից հայ ազգաբնակչության թիվը արտագաղթի նվազման հետևանքով կազմում էր՝ 3962 (2690 ար., 1272 իգ.) մարդ⁴⁶, տեսակարար կշիռը՝ 17,90%⁴⁷: Նույն թվականի տվյալներով, ռուս բնակչության թիվը հասնում էր 668-ի (512 ար., 156 իգ.), իսկ մահմեդականներինը՝ 17.509-ի (10.084 ար., 7425 իգ.)⁴⁸: 1890 թ. դրությամբ, հայերի ծխերի թիվը հասնում էր 415-ի⁴⁹, իսկ բնակչության թիվը 3573 էր (1846 ար., 1727 իգ.)⁵⁰: Շամախու գավառային վարչության կողմից 1894 թ. անցկացված վիճակագրության համաձայն, քաղաքի ընդհանուր բնակչության թիվը կազմում էր 22.293 (13.552 ար., 8741 իգ.), որից հայերի թիվը հասնում էր 4042-ի (2924 ար., 1418 իգ.)⁵¹: Ըստ դավանանքի՝ հայ բնակչությունից լուսավորչական էին 3641 (2369 ար., 1272 իգ.), լյութերական՝ 401 (255 ար., 146 իգ.) հոգի⁵²: Ռուս ազգաբնակչության թիվը 690 (494 ար., 196 իգ.) էր⁵³:

Շամախի XIX դ. վերջերի քաղաքային կյանքի վերաբերյալ ճամփորդական նոթերում ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում քաղաք այցելած Գ. Քաջբերունին, ըստ որի՝ Շամախի քաղաքը XIX դ. վերջերին հիմնականում բաժանված է եղել երկու մեծ թաղերի⁵⁴: Դրանցից յուրաքանչյուրն ունեցել է իր անվանումը, ինչպես օրինակ՝ «Красная» և «Соборная» կամ «Почтовая»⁵⁵: Հայերից բացի, այդ թաղամասերում ապրել են նաև ռուս պետական պաշտոնյաներ⁵⁶: Քաղաքի այդ հատվածում է գտնվել քաղաքային վարչությունը: Քաղաքի կառուցապատման համար զգալի աշխատանք են կատարել հայ արհեստավոր-

⁴⁵ Сводъ статистическихъ данныхъ о населении Закавказскаго края, извлеченныхъ изъ посемейныхъ списковъ 1886 г., Издавъ по распоряжению главноначальствующаго гражданскою частию на Кавказе, Бакинскою губернии, Тифлисъ, 1893, (б. с.).

⁴⁶ Նույն տեղում:

⁴⁷ Նույն տեղում:

⁴⁸ Описание города Шемаха, с. 21.

⁴⁹ Մմբատեանց Մ., Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի, էջ 138:

⁵⁰ Բարխուտարեանց Մ., Աղուանից երկիր եւ դրացիք, էջ 159:

⁵¹ Описание города Шемаха, с. 22.

⁵² Նույն տեղում:

⁵³ Նույն տեղում: Տե՛ս նաև «Մուրճ», Թիֆլիս, N 10-11, էջ 1388:

⁵⁴ Քաջբերունի, Բազմամիլիոն ժառանգություն, ք. 5-6:

⁵⁵ Описание города Шемаха, с. 10.

⁵⁶ Նույն տեղում:

ներն ու ճարտարապետները: Քաղաքի հայերի բնակելի տները եղել են միահարկ, երկհարկ ու եռահարկ, սյունաշար պատշգամբներով ու նախասրահներով. հաշվի էին առնված բնակլիմայական պայմաններն ու շրջակա տարածքների համեմատ համապատասխանությունը: Քաջբերունու վկայությամբ. «Այնուհետև դէպի վեր, լանջի վերայ շարունակւում են քաղաքի հայկական թաղը և բազարի մի մասը իրենց տներով, փողոցներով, աղբյուրներով և այլն: Իսկ վերի՝ երկրորդ հարթավայրի վերայ տարածուած է քաղաքի նոր մասը, ավելի գեղեցիկ և կանոնաւոր մասը, հայոց և խառն ռուսների հետ քրիստոնեայ թաղը, լայն՝ խաչածև փողոցներով: Այդտեղ են ռուս ուղղափառ եկեղեցին, հայոց եկեղեցին, հայ լիւտերականաց և ռուս մոլոկանների ժողովարանները, քաղաքի այգին, պետական գանձարանը, բանտը, հասարակաց կլուբը, պետական վառօդատունը, պոստ-հեռագրատունը, զօրանոցը, հաշտարար դատարանը և այլ հիմնարկութիւնները: Քաղաքի բոլոր փողոցները ծածկուած են քարով, միայն մի փողոց խճածածկ է և համարւում է առաջին փողոց, և նա սկիզբն է Շամախի-Աղսու-Քիւրդամիր խճուղու: Նոր թաղւում են հայ և ռուս բնակչութեանց աչքի ընկնող տները. զոր օրինակ հանգուցեալ Ալեքսանդր Լաւաևի տունը իւր պարտեզով որ խիստ բարձրութիւնից նայում է ներքի բազարի՝ թաթարներ թաղի և մեշիտների վերայ: Նա շինած է պետութեան կողմից Շամախին նահանգական քաղաք եղած շրջանում և այդ տան մէջ բնակւում էր նահանգապետը: Հայոց եկեղեցուց քիչ ցած բարձրանում է Նազարեանների եռալարկ սրբատաշ ամուր տունը, որ իրեն գոյութիւնը անսասան պահել է երկրաշարժերի դեմ: Ապա գալիս են խճածածկ փողոցի վերայ Քալանթարեանների երկլարկանի քարաշէն տունը, Սարգսեանի և այլոց տները: Միւս փողոցների վերայ Տէր-Ատեփանեանի, Արզումանեանի, Եզանեանի, Գեանջեցեանի և այլոց բազմաթիւ տներ: Ապա գալիս են փողոցների վերայ հայոց խանութներ...»⁵⁷: Քաղաքում հայապատկան տներն իրենց ճարտարապետական հորինվածքով և շքեղությամբ զգալիորեն տարբերվել են թաթարների տներից: «Շամախու հայ և թուրքի հին բնակարանը միմեանց նման է, - գրում է «Մշակը», - իսկ նոր շինութիւնների մէջ հայինը գերազանց է: Վերջին ժամանակներս անհատների տան

⁵⁷ Քաջբերունի Գ., Բազմամիլիոն ժառանգութիւն, ք. 5-6:

կտուրները ծածկվում են կուպրով, որ բերվում է Բաքուից: Բուլոր թե հիմ և թե նոր տները քարաշեն են»⁵⁸:

Շամախի քաղաքի ժողովրդագրության մեջ կարևոր տեղ է գրավում XIX դ. երկրորդ կեսին՝ տարբեր տարիների ընթացքում կատարված հայ ազգաբնակչության բնական աճի՝ ծնունդների, ամուսնությունների, ըստ տարիքի և սեռի մահացությունների վիճակագրության ուսումնասիրությունը: Այս առումով առաջին փորձը կատարել է Ատ. Ջելինսկին (Մկրտչյան), որը 1895 թ. Շամախու Հայոց թեմական կոնսիստորիայի տրամադրած նյութերի ու եկեղեցական չափաբերական մատյանների հիման վրա ուսումնասիրել է քաղաքի հայ ազգաբնակչության 10 տարվա՝ 1885-1894 թթ. շարժընթացը: Նշված ժամանակահատվածում հայ ազգաբնակչության շրջանում մահացությունների թիվը կազմել է 785 հոգի⁵⁹: Ըստ տարեթվերի՝ պատկերը հետևյալն է.

ԱՂՅՈՒՄԱԿ N 2

ՏԱՐԻՔԸ	1885	1886	1887	1888	1889	1890	1891	1892	1893	1894	ԸՆԴ.
0-5	39	29	20	37	46	32	40	48	37	40	368
5-10	3	4	4	5	2	2	1	9	3	3	36
10-20	4	3	1	2	4	7	5	14	3	5	48
20-30	3	3	2	4	6	6	2	14	6	8	54
30-40	4	4	6	5	4	3	3	20	1	5	55
40-50	4	3	3	2	3	5	7	8	5	3	43
50-60	4	6	5	5	8	2	8	11	7	4	60
60-70	6	8	-	3	8	6	3	9	5	3	51
70-80	5	7	1	5	3	5	8	9	2	2	47
80-90	-	2	1	1	2	-	3	2	1	-	12
90-100	-	2	1	-	1	-	-	-	-	4	8
100-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	1	3
ԸՆԴԱՄԵՆԸ	72	71	44	69	87	68	80	144	72	78	785

Ինչպես ցույց են տալիս աղյուսակի տվյալները, մահացությունն առավել բարձր թիվ է կազմել մինչև 5 տարեկանների շրջանում: Նկատենք, որ աղետներից բացի (երկրաշարժ, հրդեհ և այլն), մահացությունների պատճառ են եղել նաև բժշկական սպասարկման բացակայությունը, սոցիալ-տնտեսական ծանր պայմանները և պարբերաբար կրկնվող տարափոխիկ հիվանդությունները: Դրանով է բացատրվում

⁵⁸ «Մշակ», Թիֆլիս, 1874, օգոստոսի 3, N 30:

⁵⁹ Описание города Шемаха, с. 16.

մահացությունների (հատկապես երեխաների) մեծ չափով աճը և բնակչության միջին երկարակեցության նվազումը: Երեխաների շրջանում մահացությունը մեծ թիվ է կազմել մասնավորապես ծաղիկ կոչված հիվանդության բռնկման ժամանակ: Մահացության թիվն առավել բարձր՝ 144 հոգի է եղել 1892 թ., որը պայմանավորված էր խոլերայի համաճարակի բռնկմամբ⁶⁰: Սեզոնային տեսակետից, մահացությունները շատ են եղել մայիս, հունիս և հատկապես հուլիս, օգոստոս ամիսներին, ինչը պայմանավորված էր այդ ամիսներին բռնկված խոլերայի համաճարակով⁶¹: Ուսումնասիրությունների արդյունքներից պարզվում է նաև, որ, ըստ տարեթվերի, մարդկանց երկարակեցությունը տալիս է զգալի տատանումներ: Աղյուսակից հետևում է, որ հայ ազգաբնակչության կյանքի տևողությունը Շամախիում մոտավորապես կազմել է 75-80 տարի, իսկ երկարակյաց մարդկանց տարիքը չի անցել 100-ից⁶²: Սեռատարիքային խմբերի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ 1885-1894 թթ. ընթացքում տղամարդկանց մահացությունը ավելի էր, քան կանանց, ինչը պայմանավորված էր տղամարդկանց համեմատությամբ կանանց ավելի բարձր կենսունակությամբ: Ըստ տարեթվերի՝ պատկերը հետևյալն էր⁶³.

ԱՂՅՈՒՍԱԿ N 3

1885		1886		1887		1888		1889	
ԱՐ.	ԻԳ.	ԱՐ.	ԻԳ.	ԱՐ.	ԻԳ.	ԱՐ.	ԻԳ.	ԱՐ.	ԻԳ.
34	38	29	42	24	20	35	34	46	41

1890		1891		1892		1893		1894	
ԱՐ.	ԻԳ.	ԱՐ.	ԻԳ.	ԱՐ.	ԻԳ.	ԱՐ.	ԻԳ.	ԱՐ.	ԻԳ.
36	32	38	42	86	58	35	37	43	35

Այժմ անդրադառնանք քաղաքի հայ բնակչության բնական աճի ընթացքին, որի առաջին նախապայմանն ամուսնությունն էր: Ատ. Զեւլինսկու կողմից անցկացված վիճակագրության համաձայն, 1885-1894 թթ. ընթացքում ընտանիք են կազմել է 347 հոգի, ինչը, ըստ տարվա,

⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 19:

⁶¹ Նույն տեղում:

⁶² Բարխուտարեանց Մ., Աղյուսակից երկիր եւ դրացիք, էջ 159:

⁶³ Описание города Шемаха, с. 16.

կազմում է 32 հոգի⁶⁴: Սեզոնային տեսակետից՝ ամուսնությունների թիվն առավել մեծ է եղել 1892 թ. (խոլերայի տարի, 42 հոգի)⁶⁵, հանգամանք, որը պայմանավորված էր բնակչության վերարտադրության գործոնով: Այստեղ ուշագրավ է այն իրողությունը, որ 1885-1894 թթ. զրանցվել է ամուսնալուծության ընդամենը մեկ դեպք⁶⁶: Նահապետականությունը եղել է շամախահայ ընտանիքների ամենաբնորոշ գիծը, և նշված դեպքը եղել է խիստ բացառիկ: Ամուսնությունները, ըստ տարեթվերի, ունեն հետևյալ պատկերը.

ԱՂՅՈՒՍԱԿ N 4

1885	1886	1887	1888	1889
26	30	35	25	30

1890	1891	1892	1893	1894
33	34	42	32	32

Ըստ բնական աճի՝ 1885-1894 թթ. քաղաքում ծնվել է 1413 հոգի (738 ար., 675 իգ.)⁶⁷: Ըստ տարեթվերի՝ պատկերը հետևյալն է.

ԱՂՅՈՒՍԱԿ N 5

1885		1886		1887		1888		1889	
ԱՐ.	ԻԳ.	ԱՐ.	ԻԳ.	ԱՐ.	ԻԳ.	ԱՐ.	ԻԳ.	ԱՐ.	ԻԳ.
95	69	76	75	69	75	91	74	66	64
1890		1891		1892		1893		1894	
ԱՐ.	ԻԳ.	ԱՐ.	ԻԳ.	ԱՐ.	ԻԳ.	ԱՐ.	ԻԳ.	ԱՐ.	ԻԳ.
59	60	64	66	84	65	67	66	67	61

Աղյուսակի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ծնելիությունը բարձր է եղել 1885 և 1888 թթ., իսկ ցածր՝ 1890 թ.: Այսպես, օրինակ՝ 1886 թ. վիճակագրական տվյալների համաձայն, քաղաքի 3962 հայ բնակչության հարաբերությամբ, յուրաքանչյուր 1000 շնչի հաշվով, 10 տարվա ընթացքում մահացել է 223 հոգի, իսկ ծնվել են 353-ը⁶⁸: Տարվա կտրվածքով՝ հայ ազգաբնակչության յուրաքանչյուր 1000 շնչի

⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 18, 20:

⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 20:

⁶⁶ Նույն տեղում:

⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 17:

⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 20:

հաշվով մահացել է 22 հոգի, իսկ ծնվել են 35-ը⁶⁹: Հետևաբար՝ ծնվածների և մահացածների հարաբերակցությունը, յուրաքանչյուր 1000 շնչի հաշվով, կազմել է 13 հոգի: 10 տարվա ընթացքում ծնվածների թիվը 519-ով գերազանցել է մահացածների թիվը, ուստի քաղաքի հայ երկսեռ բնակչության բնական աճը, ըստ տարվա, կազմել է 52 հոգի⁷⁰: Հետագայում ևս Շամախի քաղաքի հայ ազգաբնակչության թվի տատանումները շարունակվում են: Բնակչության շարժընթացի ոչ հաստատուն բնույթը բացատրվում է թե՛ քաղաքական ու տնտեսական անկայուն պայմաններով, թե՛ ակտիվ տեղաշարժերով: 1895 թ. դրությամբ, քաղաքում հայ լուսավորչական ընտանիքների թիվն անցնում էր 500-ից⁷¹:

1886 թ. մարդահամարից հետո 1897 թ. հունվարի 28-ին (հին տոմարով), Ռուսաստանում իրականացվեց համառուսաստանյան առաջին մարդահամարը, որն իր տեսակի մեջ եզակի էր: Դա հնարավորություն ընձեռեց մանրամասնորեն ներկայացնելու հայ ազգաբնակչության սեռատարիքային, դասային բաշխվածությունը, տեղաբաշխումն ըստ մայրենի լեզվի, դավանանքի, զբաղվածության և այլ հատկանիշների: 1897 թ. տվյալներով, քաղաքի ազգաբնակչությունը կազմում էր 20.007 (10.463 ար., 9544 իգ.) մարդ⁷²: Նախորդ հաշվառումից հետո, անցած 11 տարիների ընթացքում, նկատվում է քաղաքի հայ ազգաբնակչության թվի աստիճանական նվազում: Մարդահամարի ժամանակ ազգությունը որոշելիս հիմք է ընդունվել մայրենի լեզուն, ուստի, 1897 թ. տվյալներով, քաղաքում մայրենի լեզվով խոսող հայ բնակչությունը կազմում էր 2515 (1274 ար., 1241 իգ.) մարդ⁷³: Ընդ որում, ըստ դավանանքի, հայ լուսավորչականները⁷⁴ կազմել են 2362

⁶⁹ Նույն տեղում:

⁷⁰ Նույն տեղում:

⁷¹ «Արծազանք», Թիֆլիս, 1895, հունվարի 11, N 4:

⁷² Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897, LXI. Бакинская губерния. Издание центрального статистического комитета министерства внутренних дел, под ред. Н. Тройницкого, СПб, 1905, т. 61, с. 1 (այսուհետև՝ ПВГНПИ-1897).

⁷³ Նույն տեղում, таблица XIII, с. 53.

⁷⁴ Ռուսական պաշտոնական վիճակագրական տեղեկագրերում հայ լուսավորչական հանրությունը ներկայացված է «Գրիգորյաններ» ձևով:

(1203 ար., 1159 իգ.)⁷⁵, իսկ 145 (66 ար., 79 իգ.) մարդ նշված են իբրև հայ կաթոլիկներ⁷⁶: Սակայն, ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Շամախի քաղաքում երբևէ չեն բնակվել մեծաթիվ կաթոլիկ հայեր: Ենթադրելի է, որ 1897 թ. մարդահամարի վիճակագրական տեղեկագրում «հայ-կաթոլիկներ» սյունակում նկատի է առնված լյութերական հայությանը, որը դարավերջին Շամախիում արդեն ձևավորված լուրջ համայնք էր⁷⁷: Ըստ դավանանքի և մայրենի լեզվի՝ քաղաքում հայախոս լուսավորչականների թիվը կազմել է 2362 (1203 ար., 1159 իգ.), քրիստոնյա այլ հավատքի հետևորդներինը 140 (65 ար., 75 իգ.), ուղղափառ և միաբնակներինը 13 (6 ար., 7 իգ.) մարդ⁷⁸:

Այսպիսով, ամփոփելով Շամախի քաղաքի հայ ազգաբնակչության՝ XIX դ. պատմաժողովրդագրական տվյալների վերլուծությունը, պետք է արձանագրել, որ նշված ժամանակահատվածում հայ ազգաբնակչությունը համարվում էր ազգային դիմապատկեր ունեցող խոշոր ազգություններից և էթնիկ կազմով՝ առաջատար ժողովուրդներից մեկը: Բնակչության թվով հայերը գրավում էին երկրորդ տեղը՝ զիջելով կովկասյան թաթարներին:

ГЕВОРГ СТЕПАНЯН
Горисский гос. университет

ПЕРЕДВИЖЕНИЕ АРМЯНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ В ГОРОДЕ ШЕМАХА (XIX в.)

Р Е З Ю М Е

По свидетельству летописных рукописных, клинописных источников армянское население г. Шемаха имело древнюю историю. Анализ историко-этнографических данных XIX в. об армянском населении г. Шемаха показывает, что в указанный период армянское население по этническому составу считалось одним из ведущих народов.

⁷⁵ ПВГПНПИ-1897, таблица XIII, с. 53.

⁷⁶ Նույն տեղում, таблица XII, с. 50.

⁷⁷ «Աշակ», Թիֆլիս, 1880, օգոստոսի 15, N 142: 1880 թ. դրությամբ Շամախիում արդեն կար 100 տուն հայ ավետարանական (Ղազարյան Ա., Ռդնե Ներսես Լևոնյան, Հայաստանյայց Ավետարանական եկեղեցի, էջ 108):

⁷⁸ ПВГПНПИ-1897, таблица XIV, с. 68-69.